

ԱՄԵՐԻԿԱ

ԴԵՄՊՄԱ

ՅԵՆՐԻ

ՄՈՐԳԵՆԹԱՆԻ

ՅՈՒՇԵՐԸ

ԵՎ ՅԱՅԿԱԿԱ

ԵՂԵՐՆԻ

ԳԱՂՏՆԻ ԶԵՐԸ

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԴԵՍՊԱՆ
ՀԵՆՐԻ ՄՈՐԳԵՆԹԱՈՒԻ
ՀՈՒՇԵՐԸ
ԵՎ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՂԵՌՆԻ
ԳԱՂՏՆԻՔՆԵՐԸ

Թարգմանիչ Ենոկ Արմեն

Ֆաքսիմիլային հրատարակություն

ԵՐԵՎԱՆ «ՂՈՒՅՍ» 1990

Մորգենթաու Հ.

Մ920 Ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերը և հայկական եղեռնի գաղտնիքները: Թարգմ.՝ Ենոյք Արմեն [—Տաքս. հրատ.] — Եր.: Լույս, 1990. 356 էջ.

Ամերիկյան նշանավոր հասարակական և քաղաքական գործիչ Հենրի Մորգենթաուն 1913 — 16-ին ԱՄՆ-ի դեսպանն էր Թուրքիայում: Ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացվող սույն մեծարժեք երկում փաստական նյութերի հիման վրա հեղինակը նկարագրում է 1915 թվականի Մեծ եղեռնը՝ այն համարելով «պատմության ամենամեծ ոճիրը»:

ԳՄ 63.3(22)52

Մ — $\frac{4700000000(1)}{702(01)1990}$ չհայտարարված 1990

**Воспоминания американского
посла Генри Моргентау и тайны геноцида армян
(на армянском языке)
Ереван «Луйс» 1990**

ISBN 5—545—00622—2

© Հ. Մորգենթաու, 1990

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉԻՆ ԽՕՄԲԸ

Այն պահուն՝ երբ Հայ Յեղիև բնաջնջուովի շիզերասասանօրեկն հրեշային Եղեռնը կը գործադրուիտ Օսմ Կայսրութեան ամէն սահմաններուն մէջ, Սուլթաններու մայրաքաղաքին խորը՝ հո՛ն՝ ուր գեհե-նային ահաւոր Ռճիւրը դարբնուած էր՝ միակ զգայուն սիրտ մը գտնուե-ցաւ, որ սարսուռաց Հայ Ազգը խողխողող դիւային ծրագիրին կփթօճէ, եւ բողոքի ձայն բարձրացուց զարհուրելի Դասին հեղինակներուն դիմ: Գոչիսի ամերիկեան դեսպան **Մր. ՀԷՆՐԻ ՄՕՐԳԷՆՄՈՐԵՆ** [Mr. HENRY MORGENTHAU] էր մարդասէր այդ ազնիւ անհասակա-նութիւնը, — հեղինակը այս երկին, որ դարեւուր մեծ Արեւախիտին տուածագութեան պատմութիւնը պատճ կը նկատէ աշխարհի նկարագրել:

Անոր՝ աշխարհի " դադարելու եւ իր գրիչով ու խօսքով առաջ բերա՛ւ եղաւ ցնցող ազդակ-ներէն մէկը՝ Հին կրօնքիւնը Հայ Դասին դարձնող:

Հայ Ժողովուրդին ներկայ, յուրիւնը այն Տոսմին՝ որ Յիդին սիրտը խոցեց արիւնոտ դաշտ, սարսափով, նուիրական ծառայութիւն մը կը նկատեն: Նոյնքան արժանաւոր պատճ մը կը դառնան, ազատութեան փառասպանձ հայրենիքին՝ Ամերիկայի չքնաղ զաւկին սխալելի այս աշխատասիրութեան հայերէն բարգւաճութիւնը ձօնել Մարդկութեան ազատագրութեան դասին նուիրուած մեծագոյն առաքեալներէն՝ Ամերիկեան Հանրապետութեան Նախագահ իտալիաց **Մր. ՌԻԻԼՄՔՆԻ**, որ եռանդուն ու հզօրագոյն ախոյեաններէն մէկն է նաեւ Հայկական Դասին:

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉԸ
ԵՆՈՎՔ ԱՐՄԷՆ

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Ամերիկեան ժողովուրդը կազմած է այն համոզումը որ՝ Գերմանները համարձակօրէն ծրագրած էին աշխարհի նուաճումը : Մակայն , աև կը վարանի զանոնք դասաւարտեչ սնուողակի ապացոյցներով .
ասոր համար է որ՝ Պասմութեան ամենեկն մեծ ոճիրին ականատես վկաները պէտք են զայն հաստատեչ իրենց խոստովանութիւններով :

Ես ամեն արգելք մէկ կողմ վանեցի՝ ինձի ծանօթ իրողութիւնները հայրենակիցներու յայտնելու առիթը ներկայանալուն , երբ Պոլիս անոնց ներկայաշույշն էի : Ինչ որ պաշտօնիս բերումով տեղեկացայ , ա՛յնչափ իրենց սեփականութիւնն է , որչափ իմս :

Սեծապէս կը ցախիմ որ , ստիպուած եմ շուրթիւնով անցնիչ մեր պաշտօնատուներուն եւ պաշտօնակիցներուն հրաշալի գործին վրային , որովհետեւ իրենց հանդէպ արդար գտնուելու համար՝ անբողջ զիրք մը անհրաժեշտ պիտի ըլլար :

Պարտաւորուեցայ նոյնպէս զանց ընել , նոյն պատճառներով , այս երկիրին Հրեաներուն պատմութիւնը :

Իմ բոլոր շնորհակալութիւններս կ'ուղղեմ բարեկամիս՝ Մր. Պրոքրն Փ. Հեկերիֆի , այն քանկազին աշակութեան համար՝ զոր ընծայեց ինձի , այս երկին պատրաստութեանը մէջ :

ՀԵՆՐԻ ՄՕՐԵԼՆԹԱՌԻ

Հոկտեմբեր 1918

To the Illustrious Idealist,

Reformer of humanity for centuries to come,

and,

Eminent Champion of the Armenian Cause.

Mr. WOODROW WILSON,

President of the United States of America,

The Armenian edition of this book,

which vibrates with sentiments of deep sympathy towards the Armenians,

is most respectfully

INSCRIBED

by the Translator

YÉNOVK ARMÈN

MR. HENRY MORGENTHAU

FORMERLY AMERICAN AMBASSADOR TO TURKEY

ՄՐ. ՀԷՆՐԻ ՄՕՐԿԸՆԹԱՈՒ

ԹԻՐԵՐՈՒԿԻ ՆԱԽԵՆԻ ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԴԵՍՊՈՒՆ

MR. WOODROW WILSON

PRESIDENT OF THE UNITED STATES OF AMERICA

ՄՐ. ՈՒՅՈՒՑ ՈՒՒԼՍԸՆ

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՑ.-ՆԱՀԱՆԻՆԵՐԻ ՆԱԽԱԳԱՀ

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԴԵՍՊԱՆ

ՄՐ. ՄՕՐԿԸՆԹԱՈՒԻ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ

Ե Ի

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՂԵՌՆԻՆ ԳԱՂՏՆԻՔՆԵՐԸ

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ

ԳԵՐԱԶԱՆՑ ԳԵՐՄԱՆ ՄԸ ՊՈԼԻՍԻ ՄԷՋ

Այն պահուն՝ երբ կը ձեռնարկէի խմբագրել «Իմ Դեսպանութեան Յիշատակները Պոլիսի մէջ», Գերմանիայի փառատունջ դիտաւորութիւնները՝ Թիւրքիայի եւ Իտալիայի Արեւելքի մէջ՝ կը թուէին պաակուած ըլլալ : Կեդրոնական Տէրութիւնները յաջողած էին Ռուսիան անջատել, Պալթիկը եւ Սեւ-Վոյլը փոխակերպել գերման լիճերու, նոր ելը մը բանալ դէպի Արեւելք՝ Կովկասի ճամբով : Գերմանիա այն ատեն իր տիրապետութիւնը կը պարտադրէր Սերպիայի, Պուլկարիայի, Ռումանիայի, Թիւրքիայի . սն՝ գործնականապէս իրականացած կրնար նկատել՝ Հիւսիսային Վոյլէն մինչեւ Պարսկական Մոցը տարածուող գերմանական նոր կայսրութեան մը իր յղացումը : Տիկզերը գիտէ հիմա, — եթէ յստակօրէն չէր հասկցած այդ բանը 1914ին, — թէ Գերմանիա փութացուց պատերազմը՝ Սերպիան փնայնելու, պալքանեան ազգերուն հսկողութիւնը ձեռք անցընելու, Թիւրքիան հարկատու Պետութիւն մը դարձնելու եւ այդպէսով կանգնելու համար արեւելեան ընդարձակ կայսրութիւն մը, որ հիմը պիտի ըլլար տիեզերական անսահման վեհապետութեան մը :

Այդ շրջանին մէջ, գերմանական զինուորական եւ դիւան-գիտական յաղթանակներուն արդիւնքը նոյն քարոտիսին վրայ եթէ աչք մը նետեմ, նշանակալից կարնւորութիւն մը կը ստանայ ինչ որ կրցայ նշմարել Պոլիսի մէջ : Այդ պարագային, կը տեսնեմ որ՝ այդ բանը վից ամիսներու դէպքերը իրարու կապակցուած էին իբր որոշուած պատմութեան մը իրադարձութիւնները. գանազան անհատներ՝ որոնք կը շարժէին տեսարանին վրայ, կը թուին

ինձի՝ խնամուած կերպով եւ սքանչելապէս կազմակերպուած «տուամ»ի մը դերակատարները: Գիտակցօրէն կ'ըմբռնեմ թէ՛ ինչպէս Գերմանիա լատակերտած էր իր տիեզերական գերակշռութեան յատակագիծները եւ թէ՛ ինչպէս այն երկիրը՝ ուր ամերիկեան դեսպան կարգուած էի՝ իբր հիմ պիտի ծառայէր կայսերական հեռանկարին ամբողջ քաղաքական եւ զինուորական յօրինուածքին: Եթէ Գերմանիա պատերազմին առաջին օրէն իսկ, ապահովուած չըլլար Պոլիսի նպատակութեանը, աննշմարտանման չէ որ թշնամութիւնները դադրէին Մառնի ճակատամարտէն քանի մը ամիս ետքը: Տարօրինակ ճակատագիրով մը, դաւերու ընդհանուր բանակատեղիին կապուեցայ ճիշդ այն պահուն՝ երբ Քայզրին ծրագիրները, մտնրախիղճօրէն հետապնդուած բառորդ դարէ մը իվեր, վերջնական յաջողութեան յանգելու մօտ էին:

Քիւրքիան հպատակեցնելու եւ անոր բանակները եւ հօլերը Գերմանիայի գործիքները դարձնելու նպատակով, Կայսրը Պոլիս իրեն ներկայացուցիչ կարգած էր դեսպան մը՝ որ իտալօրէն օժտուած էր այդ պաշտօնին համար: Այն պարզ իրողութիւնը որ՝ Վիլհէլմ անձնապէս ընտրած էր պառօն Դիօն Վանկէնհայմը այդ պաշտօնին, կ'ապացուէր: Գանիէ որ՝ ան ճշդօրէն չտփած էր՝ դիւանագիտական այդ ընդարձակ ձեռնարկին իրականացումին համար անհրաժեշտ մարդկային յատկութիւնները: Կայսրը կանուխէն զայն որոշած էր՝ իբր իր կամքին սքանչելապէս գործիքը ըլլալ սահմանուած անձը: Կայսրը զայն մէկէ աւելի անգամներ Քօրֆու կանչած էր իր արձակուրդներուն միջոցին, եւ հոն, կրնանք ատոր վստահ ըլլալ, այս երկու նոյնասեռ միտքերը օրեր անցուցած էին խորհրդակցելով Արեւելքի մէջ զերման ցանկութիւններուն յաջողութեան առիթներուն վրայ:

Առաջին անգամ որ կը հանդիպէի Վանկէնհայմի, թէեւ ան հազիւ քառասունըրորս տարեկան, քսանըհինգ տարիներու ասպարէզը ունէր իր ետեւը. կեցած էր Փեթրոկրատ, Քօիէնհակ, Մատրիտ, Աթէնք եւ Մերսիքօ. նաեւ Պոլիս կցորդի պաշտօն վարած էր, իբր դեսպան հոն գալէ առաջ: Հաւասարապէս լաւ կը ճանչնար բոլոր երկիրները, մէջը ըլլալով Միաց.-Նահանգները (իւր առաջին կինն ալ Ամերիկուցի էր): Մերսիքօ դեսպան եղած միջոցին, մտերմօրէն թափանցած էր մեր երկիրին, եւ այդ օրէն: Խորունկ հիացում մը կրած՝ մեր կորովին եւ մեր զարգացումին համար, հիացում՝ զոր բացարձակապէս կը խոստովանէր: Դիւանագէտին անհրաժեշտ ևողող ծրարով օժտուած, հաւասար դիրութիւնով կը խօսէր գերմաներէնը, անգլիերէնը եւ ֆրանսերէնը: Վերջապէս խորապէս կը ճանչնար Արեւելքը, ուր

մօտ յարաբերութիւններ հաստատած էր քաղաքական գլխաւոր անձնաւորութիւններու հետ: Յիզիքապէս ամէնէն աչքառու անձնաւորութիւններէն մէկն է՝ որուն մօտեցած ըլլամ: Երբ տղայ ատեն, Գերմանիա կ'ապրէի, Հայրենիքը ընդհանրապէս կը խորհրդանշուէր գեղեցիկ եւ հօգօր կնոջ մը դիմագծութիւնով, տեսակ մը շացուցիչ Վալքիրի: Երբ միտք կը բերեմ արդի Գերմանիան, Վանկէնհայմի զանգուածեղ, մարմնեղ ուրուագիծը կը ներկայանայ բնականաբար միտքիս: Իր բարձր հասակը (մէկ ութսունէն աւելի), իր ամուր կառուցուածքը, հսկայի իր ուսերը՝ ուրկէ կը ցցուէր իր ուղիղ ու ամբարտաւան գլուխը, իր ակնարկին կայծը, բովանդակ անծին՝ կեանքով ու գործունէութիւնով զեղուն պատկերը ինծի կը յիշեցնէ Գերմանիան — հոս բաղդատութիւնս կանգ կ'առնէ ո՛չ այն Գերմանիան՝ զոր ճակատած եմ, այլ այն Գերմանիան՝ որուն անչափ ցանկութիւնները բովանդակ աշխարհը սոսկումով համակեցին: Եւ Վանկէնհայմի իւրաքանչիւր բառը եւ շարժումը՝ այդ ձգտումը միայն երևան կը բերէր ճշդօրէն: Համագերմանութիւնը կ'ոգեւորէր իր ամբողջ մտածումները եւ կը ղեկավարէր իր ամբողջ գործքերը: Իր Կայսրին աստուածացումը միակ կրօնական բնագոյն էր՝ որով յափշտակուած էր: Ազնուապետական, կամ նոյն իսկ միապետական, գերման ընկերութեան կազմակերպութիւնը, որ կը խտացնէ բրուսիական «սիսթէմ»ը, իր աչքին յարգանքի եւ պաշտելութեան արժանի բան մըն էր: Տրուած ըլլալով այս մեկնակէտը, կը կարծէր թէ՛ Գերմանիա անվրիպելիօրէն սահմանուած էր աշխարհը կառավարելու: Ժունքէր մեծ կալուածատէրը իրեն համար կը ներկայացնէր մարդկային սեռին կատարելութիւնը: «Նս ինքզինքս պիտի արհամարհէի, ըսաւ ինծի օր մը իր ամէնէն մտերիմ մէկ բարեկամը, եթէ՛ քաղաքի մը մէջ ծնած ըլլայի»:

Վանկէնհայմի համար, մարդկութիւնը երկու դասակարգի կը բաժնուէր. կ'ուսավարողները՝ եւ կառավարողները. եւ կը ծաղրաբանէր այն մտածումը որ՝ կառավարողները կարենային ընտրուիլ կառավարողներուն մէջէն: Կը յիշեմ թէ՛ ի՛նչ հոգեգմայլօրէն եւ խանդավառութիւնով սովոր էր նկարագրել գերման կալուածատուրքի կազմակերպութիւնը՝ դասակարգի համեմատ, այնպէս ինչպէս յղացած էր Կայսրը. թէ՛ ի՛նչպէս ան ուզած էր որ մեծ հողերը առանց իր հաճութեանը փոխանցելի չըլլան եւ նոյնպէս կարգադրած էր որ՝ անոնց տէրերը կամ մօտաւորազոյն ժառանգորդները չկարենան առանց իր հաւանութեանը ամուսնանալ: «Այս պայմաններուն մէջ, կ'ըսէր Վանկէնհայմ, մենք կը պահպանենք մեր կառավարողներուն ցեղային մաքրութիւնը եւ զայն

ինձի՝ խնամուած կերպով եւ սքանչելապէս կազմակերպուած «տուամ»ի մը դերակատարները: Գիտակցօրէն կ'ըմբռնեմ թէ՛ ինչպէս Գերմանիա լատակերտած էր իր տիեզերական գերակշռութեան յատակագիծները եւ թէ՛ ինչպէս այն երկիրը՝ ուր ամերիկեան դեսպան կարգուած էի՝ իբր հիմ պիտի ծառայէր կայսերական հեռանկարին ամբողջ քաղաքական եւ զինուորական յօրինուածքին: Եթէ Գերմանիա պատերազմին առաջին օրէն իսկ, ապահովուած չըլլար Պոլիսի նպատակութեանը, աննշարտանման չէ որ թշնամութիւնները դադրէին Մառնի ճակատամարտէն քանի մը ամիս ետքը: Տարօրինակ ճակատագիրով մը, դաւերու ընդհանուր բանակատեղիին կապուեցայ ճիշդ այն պահուն՝ երբ Քայզրին ծրագիրները, մտնրախիղճօրէն հետապնդուած բառորդ դարէ մը իվեր, վերջնական յաջողութեան յանգելու մօտ էին:

Քիւրքիան հպատակեցնելու եւ անոր բանակները եւ հողերը Գերմանիայի գործիքները դարձնելու նպատակով, Կայսրը Պոլիս իրեն ներկայացուցիչ կարգած էր դեսպան մը՝ որ իտալօրէն օժտուած էր այդ պաշտօնին համար: Այն պարզ իրողութիւնը որ՝ Վիհէլմ անձնապէս ընտրած էր պառօն Գիօն Վանկէնհայմը այդ պաշտօնին, կ'ապացուցանէ որ՝ ան ճշդօրէն չափած էր՝ դիւանագիտական այդ ընդարձակ ձեռնարկին իրականացումին համար անհրաժեշտ մարդկային յատկութիւնները: Կայսրը կանուխէն զայն որոշած էր՝ իբր իր կամքին սքանչելապէս գործիքը ըլլալ սահմանուած անձը: Կայսրը զայն մէկէ աւելի անգամներ Քօրֆու կանչած էր իր արձակուրդներուն միջոցին, եւ հոն, կրնանք ատոր վստահ ըլլալ, այս երկու նոյնասեռ միտքերը օրեր անցուցած էին խորհրդակցելով Արեւելքի մէջ զերման ջանկութիւններուն յաջողութեան առիթներուն վրայ:

Առաջին անգամ որ կը հանդիպէի Վանկէնհայմի, թէեւ ան հազիւ քառասունըրորս տարեկան, քսանըհինգ տարիներու ասպարէզը ունէր իր ետեւը. կեցած էր Փեթրոկրատ, Քօիէնհակ, Մատրիտ, Սթէնք եւ Մերսիքօ. նաեւ Պոլիս կցորդի պաշտօն վարած էր, իբր դեսպան հոն գալէ առաջ: Հաւասարապէս լաւ կը ճանչնար բոլոր երկիրները, մէջը ըլլալով Միաց.-Նահանգները (իւր առաջին կինն ալ Ամերիկուցի էր): Մերսիքօ դեսպան եղած միջոցին, մտերմօրէն թափանցած էր մեր երկիրին, եւ այդ օրէն: Խորունկ հիացում մը կրած՝ մեր կորովին եւ մեր զարգացումին համար, հիացում՝ զոր բացարձակապէս կը խոստովանէր: Դիւանագէտին անհրաժեշտ ևողող ծրարով օժտուած, հաւասար դիրութիւնով կը խօսէր գերմաներէնը, անգլիերէնը եւ ֆրանսերէնը: Վերջապէս խորապէս կը ճանչնար Արեւելքը, ուր

մօտ յարաբերութիւններ հաստատած էր քաղաքական գլխաւոր անձնաւորութիւններու հետ: Յիզիքապէս ամէնէն աչքառու անձնաւորութիւններէն մէկն է՝ որուն մօտեցած ըլլամ: Երբ տղայ ատեն, Գերմանիա կ'ապրէի, Հայրենիքը ընդհանրապէս կը խորհրդանշուէր գեղեցիկ եւ հօգօր կնոջ մը դիմագծութիւնով, տեսակ մը շացուցիչ Վալքիրի: Երբ միտք կը բերեմ արդի Գերմանիան, Վանկէնհայմի զանգուածեղ, մարմնեղ ուրուագիծը կը ներկայանայ բնականաբար միտքիս: Իր բարձր հասակը (մէկ ութսունէն աւելի), իր ամուր կառուցուածքը, հսկայի իր ուսերը՝ ուրկէ կը ցցուէր իր ուղիղ ու ամբարտաւան գլուխը, իր ականարկին կայծը, բովանդակ անծին՝ կեանքով ու գործունէութիւնով զեղուն պատկերը ինձի կը յիշեցնէ Գերմանիան — հոս բազմաթիւնութիւնս կանգ կ'առնէ ո՛չ այն Գերմանիան՝ զոր ճանչցած եմ, այլ այն Գերմանիան՝ որուն անչափ ցանկութիւնները բովանդակ աշխարհը սոսկումով համակեցին: Եւ Վանկէնհայմի իւրաքանչիւր բառը եւ շարժումը՝ այդ ձգտումը միայն երևան կը բերէր ճշդօրէն: Համագերմանութիւնը կ'ոգեւորէր իր ամբողջ մտածումները եւ կը ղեկավարէր իր ամբողջ գործերը: Իր կայսրին աստուածացումը միակ կրօնական բնագոյն էր՝ որով յափշտակուած էր: Ազնուապետական, կամ նոյն իսկ միապետական, գերման ընկերութեան կազմակերպութիւնը, որ կը խտացնէ բրուսիական «սիսթէմ»ը, իր աչքին յարզանքի եւ պաշտելութեան արժանի բան մըն էր: Տրուած ըլլալով այս մեկնակէտը, կը կարծէր թէ՛ Գերմանիա անվրիպելիօրէն սահմանուած էր աշխարհը կառավարելու: Ժունքէր մեծ կալուածատէրը իրեն համար կը ներկայացնէր մարդկային սեռին կատարելութիւնը: «Նս ինքզինքս պիտի արհամարհէի, ըսաւ ինձի օր մը իր ամէնէն մտերիմ մէկ բարեկամը, եթէ քաղաքի մը մէջ ծնած ըլլայի»:

Վանկէնհայմի համար, մարդկութիւնը երկու դասակարգի կը բաժնուէր. կ'ուսավարողները՝ եւ կառավարողները. եւ կը ծաղրաբանէր այն մտածումը որ՝ կառավարողները կարենային ընտրուիլ կառավարողներուն մէջէն: Կը յիշեմ թէ ի՞նչ հոգեգմայլօրէն եւ խանդավառութիւնով սովոր էր նկարագրել գերման կալուածատուրքի կազմակերպութիւնը՝ դասակարգի համեմատ, այնպէս ինչպէս յղացած էր Կայսրը. թէ ի՞նչպէս ան ուզած էր որ մեծ հողերը առանց իր հաճութեանը փոխանցելի չըլլան եւ նոյնպէս կարգադրած էր որ՝ անոնց տէրերը կամ մօտաւորազոյն ժառանգորդները չկարենան առանց իր հաւանութեանը ամուսնանալ: «Այս պայմաններուն մէջ, կ'ըսէր Վանկէնհայմ, մենք կը պահպանենք մեր կառավարողներուն ցեղային մաքրութիւնը եւ զայն

ինծի՝ խնամուած կերպով եւ սքանչելապէս կազմակերպուած «տուամ»ի մը գերակատարները: Գիտակցօրէն կ'ըմբռնեմ թէ՛ ինչպէս Գերմանիա լատակերտած էր իր տիեզերական գերակշռութեան յատակագիծները եւ թէ ինչպէս այն երկիրը՝ ուր ամբողջական դեսպան կարգուած էի՝ իբր հիմ պիտի ծառայէր կայսերական հեռանկարին ամբողջ քաղաքական եւ զինուորական յօրինուածքին: Եթէ Գերմանիա պատերազմին առաջին օրէն իսկ, ապահովուած չըլլար Պոլիսի նպատակութեանը, աննշմարտանման չէ որ թշնամութիւնները դադրէին Մառնի ճակատամարտէն քանի մը ամիս ետքը: Տարօրինակ ճակատողիքով մը, դաւերու ընդհանուր բանակատեղիին կապուեցայ ճիշդ այն պահուն՝ երբ Քայզրին ծրագիրները, մտնրախիղճօրէն հետապնդուած բառորդ դարէ մը իվեր, վերջնական յաջողութեան յանգելու մօտ էին:

Քիւրքիան նպատակեցնելու եւ անոր բանակները եւ հողերը Գերմանիայի գործիքները դարձնելու նպատակով, Կայսրը Պոլիս իրեն ներկայացուցիչ կարգած էր դեսպան մը՝ որ իտէլայօրէն օժտուած էր այդ պաշտօնին համար: Այն պարզ իրողութիւնը որ՝ Վիլհէլմ անձնապէս ընտրած էր պառուս Կիօն Վանկէնհայմը այդ պաշտօնին, կ'ապացուցանէ որ՝ ան ճշդօրէն չափած էր՝ դիւանագիտական այդ ընդարձակ ձեռնարկին իրականացումին համար անհրաժեշտ մարդկային յատկութիւնները: Կայսրը կանուխէն զայն որոշած էր՝ իբր իր կամքին սքանչելապէս գործիքը ըլլալ սահմանուած անձը: Կայսրը զայն մէկէ աւելի անգամներ Քօրֆու կանչած էր իր արձակուրդներուն միջոցին, եւ հոն, կրնանք ատոր վստահ ըլլալ, այս երկու նոյնասեռ միտքերը օրեր անցուցած էին խորհրդակցելով Արեւելքի մէջ զերման ջանկութիւններուն յաջողութեան առիթներուն վրայ:

Առաջին անգամ որ կը հանդիպէի Վանկէնհայմի, թէեւ ան հազիւ քառասունըրորս տարեկան, քսանընիւթ տարիներու ասպարէզը ունէր իր ետեւը. կեցած էր Փեթրոկրատ, Քօիէնհակ, Մատրիտ, Աթէնք եւ Մեքսիքօ. նաեւ Պոլիս կցորդի պաշտօն վարած էր, իբր դեսպան հոն գալէ առաջ: Հաւասարապէս լաւ կը ճանչնար բոլոր երկիրները, մէջը ըլլալով Միաց.-Նահանգները (իւր առաջին կինն ալ Ամերիկուցի էր): Մեքսիքօ դեսպան եղած միջոցին, մտնրմօրէն թափանցած էր մեր երկիրին, եւ այդ օրէն: Խորունկ հիացում մը կրած՝ մեր կորովին եւ մեր զարգացումին համար, հիացում՝ զոր բացարձակապէս կը խոստովանէր: Դիւանագէտին անհրաժեշտ ևողող ծրարով օժտուած, հաւասար դիրտութիւնով կը խօսէր գերմաներէնը, անգլիերէնը եւ ֆրանսերէնը: Վերջապէս խորապէս կը ճանչնար Արեւելքը, ուր

մօտ յարաքերութիւններ հաստատած էր քաղաքական գլխաւոր անձնաւորութիւններու հետ: Ֆիզիքապէս ամէնէն աչքառու անձնաւորութիւններէն մէկն է՝ որուն մօտեցած ըլլամ: Երբ տղայ ատեն, Գիրմանիա կ'ապրէի, Հայրենիքը ընդհանրապէս կը խորհրդանշուէր զեղեցիկ եւ հօգօր կնոջ մը դիմագծութիւնով, տեսակ մը շաքուցիչ Վալքրի: Երբ միտք կը բերեմ արդի Գերմանիան, Վանկէնհայմի զանգուածեղ, մարմնեղ ուրուագիծը կը ներկայանայ բնականաբար միտքիս: Իր բարձր հասակը (մէկ ութսունէն աւելի), իր ամուր կառուցուածքը, հսկայի իր ուսերը՝ ուրկէ կը ցցուէր իր ուղիղ ու ամբարտաւան գլուխը, իր ակնարկին կայծը, բովանդակ անծին՝ կեանքով ու գործունէութիւնով զեղուն պատկերը ինծի կը յիշեցնէ Գերմանիան — հոս բաղդատութիւնս կանգ կ'առնէ ո՛չ այն Գերմանիան՝ զոր ճանչցած եմ, այլ այն Գերմանիան՝ որուն անչափ ցանկութիւնները բովանդակ աշխարհը սոսկումով համակեցին: Եւ Վանկէնհայմի իւրաքանչիւր բառը եւ շարժումը՝ այդ ձգտումը միայն երեւան կը բերէր ճշդօրէն: Համագերմանութիւնը կ'ոգեւորէր իր ամբողջ մտածումները եւ կը ղեկավարէր իր ամբողջ գործքերը: Իր Կայսրին աստուածացումը միակ կրօնական բնագոյն էր՝ որով յափշտակուած էր: Թագուապետական, կամ նոյն իսկ միապետական, գերման ընկերութեան կազմակերպութիւնը, որ կը խտացնէ բրուսիական «սիսթէմ»ը, իր աչքին յարգանքի եւ պաշտելութեան արժանի բան մըն էր: Տրուած ըլլալով այս մեկնակէտը, կը կարծէր թէ՛ Գերմանիա անվրիպելիօրէն սահմանուած էր աշխարհը կառավարելու: Ժունքէր մեծ կալուածատէրը իրեն համար կը ներկայացնէր մարդկային սեռին կատարելութիւնը: «Ես ինքզինքս պիտի արհամարհէի, ըսաւ ինծի օր մը իր ամէնէն մտերիմ մէկ բարեկամը, եթէ քաղաքի մը մէջ ծնած ըլլայի»:

Վանկէնհայմի համար, մարդկութիւնը երկու դասակարգի կը բաժնուէր. կ'ուսուցարողները՝ եւ կառավարողները. եւ կը ծաղրաբանէր այն մտածումը որ՝ կառավարողները կարենային ընտրուիլ կառավարողներուն մէջէն: Կը յիշեմ թէ ի՞նչ հոգեգմայլօրէն եւ խանդավառութիւնով սովոր էր նկարագրել գերման կալուածատուրքի կազմակերպութիւնը՝ դասակարգի համեմատ, այնպէս ինչպէս յղացած էր Կայսրը. թէ ի՞նչպէս ան ուզած էր որ մեծ հողերը առանց իր հաճութեանը փոխանցելի չըլլան եւ նոյնպէս կարգադրած էր որ՝ անոնց տէրերը կամ մօտաւորագոյն ժառանգորդները չկարենան առանց իր հաւանութեանը ամուսնանալ: «Լյս պայմաններուն մէջ, կ'ըսէր Վանկէնհայմ, մենք կը պահպանենք մեր կառավարողներուն ցեղային մաքրութիւնը եւ զայն

գերծ կ'ընենք ամէն յոռի խնամիրութենէ»: Ինչպէս իր ընկերա-
 յին դասակարգին բոլոր մարդիկը, ինքն ալ կը յարգէր բրուսիա-
 կան զինուորական դրութիւնը: Իր շքեղ ծանրաշքութիւնը կը
 մատնէր որ՝ անծնապէս ծառայած էր բանակին մէջ. եւ գերման
 հասկացողութեան համեմատ՝ կեանքի ամէն պարագաները ան
 նկատի կ'առնէր զինուորական հայեցակէտէ մը: Անգամ մը ատոր
 հետաքրքրական մէկ օրինակը ունեցայ, երբ իրեն հարցուցի թէ՛
 ինչո՞ւ Քայզէրը Միաց.-Նահանգները չէր երթար: «Շատ կ'ուզէ
 այդ բանը, պատասխանեց, բայց շատ վտանգաւոր պիտի ըլլար
 ադ: Իր ճամբորդութենէ վերադարձի միջոցին՝ պատերազմը
 կրնար պայթիլ եւ թշնամին կրնար զինքը ձեռք անցընել»: Բողոքե-
 ցի թէ ատիկա չէր կրնար պատահիլ, որովհետեւ ամերիկեան կա-
 ռավարութիւնը իր հիւրին կրնար ընկերացնել իր ռազմանաւերը
 եւ ո՛չ մէկ ազգ մտածումը չպիտի ունենար Միաց.-Նահանգներուն
 հետ աւրուելով Գերմանիայի դաշնակիցը դառնալ: Բայց Վանկէն-
 հայմ համոզուած մնաց որ՝ պատերազմի վտանգները այդ տե-
 սակայն չպոյժութիւնն մը անկարելի կը դարձնէին:

Գերմանիայի ուրիշ ամէն դիւանագիտական ներկայացուցիչէ
 աւելի, իրմէ՛ կախում ունէր տիեզերական տիրապետութեան հա-
 մար գերմանական ցանկութիւններուն յաջողութիւնը: Արդէն այդ
 նպատակով էր որ Պոլսո սկսած էր: Աւելի քան քսան տարիէ
 իվեր, Գերման Կառավարութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան հետ
 լաւագոյն յարաբերութիւններ մշակած էր. նոյն ժամանակամի-
 ջոցին՝ Քայզէրը պատրաստած էր ընդհանուր պատերազմը, եւ
 այդ նախատեսութիւնով, կարգադրած էր որ՝ Թիւրքիա վեռական
 դեր մը խաղար, որովհետեւ եթէ Գերմանիա չպահովէր թիւրք
 զինակցութիւնը, իրեն համար յաջողութեան քիչ հաւանականու-
 թիւն կար եւրոպական ընդհանուր բռնկումի մը մէջ: Ռուսիայի
 միանալով, Ֆրանսա իր կողմը համախմբած էր, Գերմանիայի հետ
 պատերազմի մը պարագային, 70 միլիոն ժողովուրդի բազմու-
 թիւն մը: Աւելի քան քսան տարիներու ընթացքին, Գերմանիա
 դիւանագիտորէն ճգնեցաւ, առանց յաջողելու, Ռուսիան անջա-
 տել Ֆրանսայէն: Միակ միջոց մը կար իրեն՝ այդ դաշնակցու-
 թիւնը անարժէք դարձնելու. միանալ Թիւրքիայի: Այդ ազգը իր
 կողքին ունենալով. Գերմանիա կրնար փակել Տարտանելը, գոր-
 ծածելի միակ հաղորդակցութեան գիծը Ռուսիայի եւ Արեւմուտ-
 քի իր դաշնակիցներուն հետ: Այս պարզ գործողութիւնը Չարին
 բանակը կը զրկէր ռազմանիւթէ, տնտեսապէս կը կործանէր
 Ռուսիան, դադրեցնելով հացահատիկի իր արտածութիւնը — իր
 հարստութեան գլխաւոր աղբիւրը — եւ հետեւաբար զայն կը չէզո-

քացնէր իր ընկերակիցներէն, աշխարհային պատերազմին մէջ: Այսպէս, Վանկէնհայմի առաքելութիւնը կը կայանար՝ Քիւրքբիան գերման դատին շահելուն մէջ, ակնկալուած մեծ պայքարին միջոցին:

Յաջողելու պարագային, Վանկէնհայմ կը յուսար տիրանալ այն վարձատրութեան՝ որուն տարիներէ իվեր կ'անձկար. Գերմանիայի նախարարապետ ըլլալ: Քիւրքբերու հետ բարեկամութեան անձնական յարաբարութիւններ հաստատելու իր ճարպիկութիւնը՝ իր հակառակորդներուն վրայ մեծ առաւելութիւն մը կու տար իրեն, որովհետեւ ճշգորէն իր վրայ կը միացնէր անհրաժեշտ ուժը, համոզութիւնը, բնականութիւնը եւ բրտութիւնը անոնց՝ որոնք արեւելեան նկարագիրը վարել սահմանուած են: Ես ուժգնօրէն ծանրացայ իր բրտսիական յատկութիւններուն վրայ. սակայն Վանկէնհայմ ծնունդով բրտսիացի չէր, այլ դաստիարակութիւնով, ծագումով Թուրքիոյ ըլլալով. այդ ցեղին մտայնութեանը ցցուն զիծերուն — փառատունջութիւն, նախանձագրգռութիւն կը միացնէր այն քանի մը ամենարնքուշ յատկանիշները՝ զորս կը վերագրենք Հարաւային Դերմաններուն: Վանկէնհայմ նշանաւոր յատկութիւն մը ունէր, որ երբևէ բրտսիական չէր. նրբադատութիւն [tact]: Իր յաջողութիւններուն մեծ մասը շահեցաւ այն պատճառով որ՝ զիտցաս քօղարկել իր նուազ համակրելի հակումները եւ ցուցնել միայն իր բնաւորութեան ողորթիչ կողմերը: Ան չէր տիրեր այնչափ բիրտ ուժով, որչափ կորովամտութեան եւ սիրալիրութեան խառնուրդով մը: Արտաքին տեսքով՝ պարծուկ մը չէր ան. իր շարժումները աւելի հաշտասէր էին, քան բռնասէր. ան կը զրաւէր իր քաղցրութիւնովը, ո՛չ թէ «երկաթէ ձեռնոցով բռնուցրովը»: Մենք որ զինքը լաւ կը ճանչնայինք, մենք կը հասկնայինք որ՝ իր բոլոր նախայարձակութիւններուն ետեւ կը ծածկուէր զարհուրելի փառամտութիւն մը. որ ո՛չ արգելք, ո՛չ սահման կը հանչնար: Սակայն, առաջին տպաւորութիւնը բրտութեան տպաւորութիւն մը չէր, այլ տպաւորութիւնը ծայրայեղ նիւթապաշտութեան մը եւ վեհանձն բնաւորութեան մը: Իրապէս, ան կրնար միացնել ուսանողի զուարթագին խանդավառութիւնը բրտսիացի պաշտօնատարի զիշատիլութեան եւ աշխարհիկ մարտի անխուժութեան: Դեռ կը տեսնեմ զինքը, նստած դաշնակիւն առ ջեւ, յօրինանուագելով քանի մը դասական գեղեցիկ եղանակներու հետեւողութիւնով, յետոյ յանկարճ բազուկին բոլոր ուժովը զարնելով ուսանողի արբեցական ամէնէն հերարժակ երգերէն մէկը, կամ ժողովրդական ռամիկ մեղեդի մը: Կը յիշեմ նաեւ զինքը «փօլօ» խաղացած ատեն,

խթանելով իր շքեղ ձին, զայն մղելով ամէնէն սրարշաւ ճիգերուն — որոնք երբեք բաւական արագ չէին իր մարզական փառատենչութիւններուն համար: Իրապէս, իր բոլոր գործքերուն մէջ, կարեւոր կամ ունայն, կատաղութեան նոյն ոգին կը տիրէր: Նոյնպէս, երբ կը սիրարանէր Բերայի գեղանի Հելլէնուհիներուն հետ, կամ ժամեր կ'անցընէր Սէրբլը տ'Օռիանի մէջ «պաքառա»ի սեղաններուն շուրջը, կամ իր Հայրենիքին շահերուն համեմատ՝ իր կամրին կը հպատակեցնէր Թիւրքիայի պաշտօնական ներկայացուցիչները, իր բովանդակ կեանքը խաղ մըն էր միայն, զոր պէտք էր փոանգել քիչ կամ շատ անհոգութիւնով, որովհետեւ բազմը պիտի նպաստաւորէր յանդուգնը, խիզախը, բազմը՝ որ կարող էր գնել յաջողութիւնը կամ պարտութիւնը՝ խաղաքարի մը նետուածքով: Եւ ամէնէն աւելի կարեւոր խաղը — ան՝ որուն համար «ստակ դրուած» էր, Պլանառտիի բացատրութեան համեմատ՝ «աշխարհի կայսրութիւնը կամ կործանումը»՝ Վանկէնհայմ թուլօրէն չէր խաղար, թէև առ պարզագոյն պարտականութիւնը ըլլար իրեն յատկացուած: Գերման բացատրութիւնը գործածելով, ան ամբողջովին կրակ ու բոց էր, լիովին գիտակից որ՝ իր տաղանդէն կախում ունէր հսկայական աշխատանքի մը լրացումը: Իր վրայ խօսած ատեն, տակաւին ինքզինքս կը զգամ վարակուած իր խառնուածքին կոյտովէն, որովհետև միշտ զինքը նանչայ — ինչպէս իր կառավարութիւնը՝ որուն կը ծառայէր անհաւատ օրինակաւորէն — հիմնովին անմարդկային, անպատկառ, անգութ: Գոհ էր ընդունելով իր քաղաքագիտութեան բոլոր նետեանքները, ո՛րչափ ալ ատելի ըլլային, միայն նկատի ունենալով հասնուելիք նպատակը. եւ այն իրապաշտութիւնով եւ տրամախոհութիւնով՝ որոնք անհաւատ յատկանշականօրէն գերմանական են, ան կը վանէր իր յաջողութիւնները արգիլել կրցող մարդկութեան եւ պատշաճութեան զգացումները: Ան իւրացուցած էր Պիզմարքի համբաւաւոր պատուիրանը. «Գերմանացի մը պէտք է պատրաստ ըլլայ Քայդերին եւ Հայրենիքին զոհելու՝ ինչպէս իր կեանքը, նոյնպէս պատիւը»:

Ինչպէս որ Վանկէնհայմ կը խորհրդանշէր Գերմանիան, նոյնպէս իր պաշտօնակիցը Փալլափիչինի կ'անձնաւորէր Աւստրիան: Վանկէնհայմի ուշադրութիւնը կը կազմէր բիրտ եսապաշտութիւն մը, մինչեւ ընդհակառակը Փալլափիչինի խաղաղ էր, քաղցրաբարոյ, կատարելապէս լաւ դաստիարակուած: Մէկը կը դառնար միշտ դէպի ապագան, միւսը դէպի անցեալը: Եթէ Վանկէնհայմ սքանչելապէս կը միացնէր աւելորդականութեան եւ նուաճումի միջնադարեան ախորժակին խառնուրդը, ինչ որ բրուսիական աշխար-

հային քաղաքականութիւնը [Vellpolitik] կը կազմէ. Փալլավիչինի Մէթէրնիխի դպրոցէն դիւանագէտ մըն էր: Եթէ պէտք ըլլար կարելու խնդիր մը վճռելու, Վանկէնհայմ պիտի յայտարարէր. «Գերմանիա ասանկ կ'ուզէ»: Նման պարագայի մը մէջ, շրջահայեաց Փալլավիչինի պիտի ըսէր. «Սորհուրդ պիտի հարցնեմ տէրութիւնէս»:

Աւստրիացի Գեսպանը, իր գորշ, ոլրուած պիւսերովը, իր ցից եւ նոյն իսկ մեղմովին բարձրահով քալուածքովը, կը նմանէր հին ռէժիմի դասական «ռէփլէթուառ»ի ազնուականին: Ես պիտի կրնայի Վանկէնհայմը բաղդատել առեւտրական մեծ ձեռնարկի մը ներկայացուցիչին հետ, շուայ իր ծախսերուն մէջ, որ իր շահերը կ'իրականացնէ իր ընդունելութիւններուն պերճանքովը. մինչդեռ իր պաշտօնակիցը պիտի նմանէր ներկայացուցիչին տունի մը՝ որ հպարտ է իր անցեալով եւ լիովին զո՞ իր հին համբաւէն: Ա՛յն հաճոյքը՝ զոր Վիլհելմ Բ-ի պատուիրակը կը զգար համագերմանութեան ծրագիրները կառուցանելով. Փալլավիչինի զայն կը գտնէր դիւանագիտութեան «թէքնիք» նրբութիւններուն եւ մթութիւններուն մէջ: Բազմաթիւ տարիներէ ի վեր, Պոլիսի մէջ իր երկիրին ներկայացուցիչն էր ան եւ դիւանագիտական մարմինին երէց անդամն էր, արժանիք՝ որուն համար ծայրայեղօրէն հպարտ էր, իրեն հաճոյք մը դարձնելով իր դիրքին յատուկ պատիւները լրացնելը. ո՛չ մէկը զինքը կը գերազանցէր պաշտօնական խնջոյքներու ստեն՝ ստաջնութեան կարգը գործածելու արուեստին մէջ, որովնտեւ չի կար քաղաքավարութեան միակ մանրամասնութիւն մը՝ զոր չի գիտնար զոցի պէս: Հակադարձօրէն, պետական գործերու զալով, ատոնց մէջ ուրիշ բան չէր, բայց եթէ Վանկէնհայմի խաղալիքը. անոր հանդէպ, իրապէս, իր դիրքը կը թուէր դիրքը դիւանագէտի մը՝ որ քիչ կամ շատ ենթարկուած է աւելի զօրաւոր ընկերակիցի մը կամքին: Իրերու այս դրութեան մէջ, իր դերը, իր պաշտօնակիցին հետ բաղդատուելով, ձեւուած էր իր երկիրին դերին համեմատ՝ հանդէպ Գերման Կայսրութեան: Պատերազմին առաջին ամիսներուն մէջ, այս երկու մարդերուն ընթացքը կատարելապէս ցոլացուց իրենց երկուքին հայրենիքներուն յաջողութիւնները եւ անյաջողութիւնները. գերմանական իւրաքանչիւր նոր յաղթանակի, Վանկէնհայմի դիրքը հետզհետէ աւելի ամրարտաւան եւ անհանդուրժելի կը դառնար, մինչդեռ Փալլավիչինի՝ իր նրկիրին ունեցած ծախողութիւններուն հետ՝ աւելի պզտիկ, աւելի անյայտ կը դառնար:

Այդ տազնապալի ամիսներուն մէջ, Պոլիսի կացութիւնը կը կը թուէր յատկապէս ստեղծուած ըլլալ՝ Վանկէնհայմի տեսակէն